

Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi

2023, 6(8): 1080-1093.

DOI: [10.26677/TR1010.2023.1269](https://doi.org/10.26677/TR1010.2023.1269)

ISSN: 2667-422X Dergi web sayfası: www.sobibder.org

KAVRAMSAL MAKALE

İnanç Turizmine Antik Dönem'den Bir Örnek: Klaros Kutsal Alanı

Arş. Gör. Dr. Onur ZUNAL, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İzmir, e-posta: onur.zunal@ege.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3074-7132>

Öz

Klaros, İzmir İli, Menderes İlçesi sınırlarında yer alan, pagan inancın en önemli kutsal alanlarından biri ve bilinen en eski kehanet merkezidir. Bu nedenle topluluklar; tanrılar onuruna kutlanan bayramlar, dinsel festivaller ve kehanet ritüelleri için Klaros'a gelirdi. Klaros'a yakın ve uzak pek çok farklı kentten gelinmesinin ana nedeni, Tanrı Apollon'a kehanet başvurusunda bulunmaktı. İster ziyaret ya da hac, isterse de farklı amaçlar olsun; gelen kişilerin konaklama, yeme-içme ve alışveriş gibi ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir. İnsan topluluklarının belirli bir süre içerisinde yaratmış olduğu yoğunluk, ekonomik döngüyü ve bunun organizasyonunun yapılmasını da beraberinde getirmiştir. Klaros kazılarında elde edilen arkeolojik ve epigrafik veriler, organizasyonun destekçi ve görevlileri, konaklanan yerler, alışverişin yapıldığı pazarın kurulduğu olası yer ve satılan ürünler konularında çeşitli bilgiler sunar. Makalenin ana amacı da Klaros özelinden anlatılmaya çalışılan inanç turizmi kavramının ve tüm bileşenlerinin Antik Dönem'de doğmuş olduğunu vurgulamaktır.

Anahtar Kelimeler: Klaros, İzmir, İonia, Antik Dönem, İnanç Turizmi.

Makale Gönderme Tarihi: 08.06.2023

Makale Kabul Tarihi: 07.08.2023

Önerilen Atıf:

Zunal, O. (2023). İnanç Turizmine Antik Dönem'den Bir Örnek: Klaros Kutsal Alanı, *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(8): 1080-1093.

**Journal of Social, Humanities and
Administrative Sciences**

2023, 6(8): 1080-1093. DOI:[10.26677/TR1010.2023.1269](https://doi.org/10.26677/TR1010.2023.1269)

ISSN: 2667-422X Dergi web sayfası: www.sobibder.org

CONCEPTUAL PAPER

An Example of Religious Tourism from Antiquity: Klaros Sanctuary

Dr. Onur ZUNAL, Ege University, Faculty of Literature, İzmir, e-mail: onur.zunal@ege.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3074-7132>

Abstract

Klaros is one of the most important sanctuaries of the pagan faith and the oldest known oracle center located in the Menderes District of İzmir Province. For this reason, communities came to Klaros for festivals celebrated in honor of the gods, religious festivals and divination rituals. The main reason for coming to Klaros from many different cities near and far was to apply for oracle to the god Apollo. Whether it was a visit or a pilgrimage, or for other purposes, the needs of the visitors such as accommodation, food and drink and shopping had to be met. The density created by human communities over a period of time brought along the economic cycle and its organization. The archaeological and epigraphic data from the excavations at Klaros provide us with different information about the supporters and officials of the organization, the places of accommodation, the possible location of the market where shopping took place and the products sold. The main purpose of this article is to emphasize that the concept of religious tourism and all its components were born in Antiquity, which we are trying to explain from Klaros.

Keywords: Klaros, İzmir, İonia, Antiquity, Religious Tourism.

Received: 08.06.2023

Accepted: 07.08.2023

Suggested Citation:

Zunal, O. (2023). An Example of Religious Tourism from Antiquity: Klaros Sanctuary, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 6(8): 1080-1093.

GİRİŞ

Antik Dönem Yunan kutsal alanları sadece tanrıları onurlandırmak ve onlara ibadet etmek için yapılmış dinsel bir mekânın çok ötesindeydi. Kutsal alanlar gerek bağlı bulunan kent ve çevresinden gerekse de uzaklardan gelen insanların bir araya gelerek farklı amaçlarla zaman geçirdikleri kamusal alanlardı. Dinsel ritüeller, tanrılar onuruna kutlanan bayramlar, bu kapsamda gerçekleştirilen kutsal yarışmalar (agon) ve dini festivaller (panegyris), insanların kutsal alanlara çeken ana nedenlerdi (Şahin, 1998:50-54; Akar Tanrıver, 2009:305-328). Dolayısıyla yakın ya da uzak çevreden gelen ziyaretçilerin, hacıların, tüccarların, sporcuların özetle toplulukların barınma, yeme-içme, alışveriş yapma gibi ihtiyaçlarının karşılanması gerekiyordu (Camia, 2011; Yegül, 2015; Kaplan, 2021). Bunlara, kurulan pazarlardaki ürün ve mülklerden alınan kira, aidat, vergi ve para cezaları da eklediğinde önemli bir ekonomi yaratılmaktaydı (Chandezon, 2000; Camia, 2011). İnsan toplulukları tarafından yaratılan bu döngü hiç kuşkusuz uzun vadeli ve çok aşamalı bir organizasyonu da beraberinde getirmiştir. Tüm bunlar göz önüne alındığında günümüzün turizm beklenti ve getirisi, Antik Dönem'de doğmuş bir kavram olarak değerlendirilebilir. Bu noktada makalenin amacı da Antik Dönem'de çeşitli nedenlerle kutsal alana gelen kişilerin yaratmış olduğu ekonomik döngüyü ve bunun nasıl organize edildiğini Klaros verilerinin de yardımıyla ortaya koymaktır. Klaros'a insanların geliş amacı neydi? Hangi kentlerden ne sıklıkla gelinmişti? Uzaktan ya da yakın çevreden gelen insanların konaklama, yeme-içme ve alışveriş ihtiyaçları nasıl karşılanmıştı? Yaratılan pazarın kutsal alan ve kent ekonomisine faydası nasıl olmuştu? Bu organizasyon nasıl yapılmaktaydı? Bütçe nereden ve nasıl bulunmaktaydı? Bu gibi pek çok sorunun cevabı, hem Klaros ve ana kenti Kolophon'dan elde edilen verilerle hem de diğer pagan kutsal alanlardaki verilerle karşılaştırılarak aranacaktır. Özellikle Klaros özelinden bakıldığında bu tip bir çalışmanın daha önce yapılmamış olması da makalenin ortaya çıkmasındaki motivasyonunun en önemli dinamiği olmuştur.

YÖNTEM

Klaros kazılardan ele geçen materyal, ortaya çıkarılan mimari ve bulunan yazıtlar sayesinde makaleye konu olan inanç turizm konusunda önemli bilgiler edinilmiştir. Çalışma yöntemi Klaros'ta 1900'lü yılların başından bu yana sürdürülen ve halen de devam etmekte olan araştırma ve kazı çalışmalarından elde edilen verilerin, konuyla ilgili olan yayınlanmış literatürün değerlendirilmesi ve bir araya getirilmesinden oluşmaktadır. Bunun yanı sıra özellikle Klaros'un bağlı olduğu ana kent Kolophon'da ve diğer kutsal alanlarda yapılmış çalışmaların yayınlarıyla da paralellik kurularak konu desteklenmiştir.

BULGULAR

İzmir İli, Menderes İlçesi'nde yer alan Klaros, sınırları içerisinde bulunan tapınaklar, sunaklar, konaklama birimi (katagogeion) kutsal yol, anıtlar ve giriş yapısı gibi farklı mimari yapılardan oluşan, pagan inancın İonia'daki önemli kent dışı Yunan kutsal alanlarından biri ve bilinen en eski kehanet merkezidir (Resim 1). Klaros'un kehanet merkezi olması, ziyaretçilerin farklı coğrafyalardan, farklı soru ve sorunlarla buraya gelmesi konusundaki en büyük nedendir. Diğerleri ise tanrılar için kutlanılan bayram ve dinsel festival organizasyonlarıdır. Kutsal alanı ziyaret etme kavramı İngilizce terminolojide *sacred tourism* ya da *religious tourism* (Elsner ve Rutherford 2007; Rutherford, 2001) olarak geçse de bu tip faaliyetler için kullanılan turizm kelimesini modern bulan ve bunun bir hac ziyareti (*pilgrimage*) olduğunu savunan bir görüş de bulunmaktadır. Ancak bu çok tartışmalı bir konu olup neyin hac olup olmadığı ya da hacı olmanın (*pilgrim*) nasıl tanımlanacağı da göreceli bir durumdur. Modern hac bir kefarete, kendini

inkâr etme ve acı çekme dönemi olarak algılansa da antik haclarda daha ziyade neşe ve kutlama eğilimi hakimdir. Hac kavramında işin içinde dindarlık, turizm de ise ziyaret etme olgusu vardır. Turizm kavramı Hellenistik Dönem’de doğmaya başlasa da Klasik Dönem için turizm ve hac ya da hacı kavramlarını birbirinden ayırt etmek oldukça güçtür (Rutherford, 2001:40-41,44). A. Busine, özellikle Arkaik, Klasik Dönem’de ve Roma Dönemi’nde Klaros’a gelenler için hacı kelimesini kullanmıştır. Pek çoğunun geliş amacı da özellikle veba salgınından korunma bekleme (Busine, 2014:93). İster ziyaret isterse de hacı olmak için Klaros’a gelmiş olsunlar, makalede asıl üzerinde durulacak konu topluluğun gelişinin kavramsal algılanışı değil bunun ekonomik döngüsü ve organizasyonudur. O yüzden de modern bir kavram olan inanç turizmi tercih edilmiştir.

Kehanet

Kelime anlamı gelecekle ilgili ön görülerde bulunmak olan kehanet, Yunan pantheonunda birbirinden farklı görevleri olan tanrı/tanrıçalar arasında Apollon’un sorumlu olduğu işlerden biriydi. Kehanet, gelecekle ilgili bilgiler vermenin ötesinde Yunan toplumu için dinsel bir olgu ve zorunluluk anlamına da gelmekteydi. Özellikle tüm toplumu ilgilendiren önemli kararlar verileceği zaman mutlaka Apollon’a danışmak gerekirdi. Ayrıca kişisel meselelerini çözmek için de insanların Klaros’a geldikleri bilinmektedir. Bu anlamda Apollon’un kehanet verme özelliği, Klaros’un çok sayıda ziyaretçi almasındaki ana nedendir. Bu özelliğiyle de ön plana çıkan Klaros, İS 2. yüzyılda büyük bir üne kavuşmuş ve Roma İmparatorluğunun uzak sınırlarından pek çok kentten ziyaretçi almıştır (Şahin, 1998:23; Rutherford, 2001:44). Klaros’ta bulunan delegasyon yazıtlarına göre günümüz isimleriyle İtalya, İspanya, İngiltere, Hırvatistan, Bulgaristan ve Moritanya gibi farklı ülkelerin pek çok kentlerinden heyetler Klaros’a gelmiştir (Busine, 2005:222, Cat. No: 53-62).

Klaros’ta olmamasına karşın, Apollon’un vermiş olduğu kehanetlerin olduğu yazıtlar, başvuru yapan kentlerde ele geçmiştir (Ferrary, 2014:73). Bunlar arasında özellikle veba salgını için olduğunu anladığımız kehanet ve başvuru yapan kentler öne çıkmaktadır. Bu kentler arasında Kallipolis (Gelibolu), Hierapolis (Denizli), Kaisareia Troketta (Turgutlu), Pergamon (Bergama) ve Odessos (Varna/Bulgaristan) yer almaktadır (Graf, 1992:271-272; Şahin, 1998:22-23; Ritti, 2006:94). Kaisareia Troketta’da bulunan bir yazıtta, Apollon’un vermiş olduğu cevabın bir kısmı şöyledir: *... yedi ayrı pınardan saf su temin edin. Sonra bu suyu (kükürtle?) arıtın ve sonra bunu hemen bundan hoşnut olan Nymphalarla (sudaki periler) birlikte evlere serpin. (Ayrıca), ovadaki bu felaketten sağ salım kurtulan insanlar (ileride) şükranlarını ifade edebilsinler diye, derhal ovanın ortasında bir elinde (yay?) tutan bir Phoibos heykelinin dikilmesini sağlayın...* (<https://www.hasanmalay.com>). İS 165-180 yıllarında Antoninus vebasası olarak bilinen salgın sırasında verilmiş olduğu anlaşılan kehanet, Apollon’un sağlık tanrısı olarak veba salgınına karşın bir çeşit dezenfeksiyon/arınma yöntemini önerdiğini göstermektedir. Aynı zamanda bu tavsiye sonrasında fayda görülmesi halinde elinde yay tutan heykelinin dikilmesi gerektiğini söyler. Phoibos, (ışık saçan) tanrının epithetonu (sıfat) olarak bilinir yani Apollon aynı zamanda gün ışığının/aydınlığın tanrısıdır. Elinde tuttuğu yay ise oklarıyla veba veren ya da yok eden Aleksiakos ve Apotropaios kimliklerindedir (Busin, 2014:98).

Veba salgını sırasında Apollon’un Hierapolis halkına yönelik *“molpoi’lar gönüllü ruhlaryla genç kızları ve bakireleri, Kolophon’a sunular ve yüz kurbanlarla götürsünler”* (Ritti, 2006:96) buyruğu da oldukça dikkat çekicidir. Burada Klaros’un bağlı olduğu ana kent Kolophon’un da ekonomik döngüden nasibini aldığı görülmektedir. Salgın o dönemde çok büyük bir yayılım göstermiş ve milyonlarca insanı etkilemiştir. Yukarıda bahsedildiği üzere Klaros’un da ününün artmasıyla yakın ve uzak pek çok kentten ziyaretçi almasındaki ana nedenlerin başında bu salgından dolayı

ya da doğrudan etkilenen insanların Apollon'dan medet umarak Klaros'a gelmeleri olmuştur. Günümüzde olduğu gibi salgın hastalıklar dışında Antik Dönem insanın karşılaştığı felaketlerden bir diğeri de depremdir. İS 2. yüzyılda yaşamış, döneminin ünlü hatip ve entelektüel Aelius Aristides, İS 149 yılındaki depremin ardından Ephesos ve Smyrna'nın Klaroslu Apollon'a danışıklarını söyler (Aelius Aristides, Hieroi Logoi III,38).

Klaros'ta bulunan delegasyon yazıtlarından düzenli olarak Apollon'a başvuran on bir kentin adı geçmektedir. Akmonia (Uşak), Amaseia (Amasya), Aphrodisias (Aydın), Herakleia Salbake (Tavas), Hierapytna (Girit), Iconium (Konya), Laodikeia (Denizli), Lappa (Girit) ve Tabai (Denizli) bu kentler arasında yer alırken özellikle Khios (Sakız Adası) ve Phokaia (Foça) diğer kentlere oranla çok daha fazla Klaros'a gelmiştir (Ferrary, 2014:115).

Bayramlar ve Dinsel Festivaller

Kehanet başvuruları dışında Klaros'un ziyaretçi almasındaki ikinci en büyük neden, özellikle tanrılar için kutlanılan bayram ve dinsel festival organizasyonlarıydı. Burada özellikle üzerinde durulacak bayramlar Apollon ve Dionysos için kutlananlardır. Apollon onuruna kutlanan bayramlardan ikisi ön plana çıkmaktadır. İlki, her yıl kutlanan Küçük Klaria, ikincisi ise beş yılda bir kutlanan Büyük Klaria Bayramlarıdır. Büyük Klaria Bayramlarında kutsal yarışmaların (agon), kurban törenlerinin ve festivallerin düzenlendiği bilinmektedir. Yarışmaların sportif olanlarında koşu, güreş, at ve araba yarışları; entelektüel olanlar ise şiir ve tiyatro üzerinedir. Bu amaçla da çevre yerleşimlerden pek çok katılımcı ve izleyici Klaros'a gelir ve aynı zamanda çeşitli sunular yapardı (Şahin, 1998:50-54, Akar Tanrıver, 2009:305-328). Bu festivaller Hellenlerarası (Panhellenik) olsa da özellikle Barbar yani Hellenli olmayanların da iştirak edebilmesi, ilk kez Kolophonlu yönetici Polemaios döneminde başlamış ve ardından Menippos ile de devam etmiştir. Bu durum doğal olarak daha fazla ziyaretçinin Klaros'a gelmesini sağlamıştır (Şahin, 1998:50). Ayrıca Panionia Panegyris'inin düzenleyicisi önceleri Priene kentiyken, Roma Dönemiyle birlikte bu görev Kolophon idaresindeki Klaros'a verilmiştir (Aytüre, 2016: 302-303; Herda, 2006:58). Düzenleyici kentin festivalin tüm gelirinin sahibi olduğu düşünüldüğünde bunun kutsal alan ve bağlı olduğu kentin ekonomik getirisi için oldukça büyük olduğu açıktır. Klaria bayramları kadar önemli olan bir başka bayram ise Dionysos onuruna kutlanan Dionysia'dır (Şahin, 1998:55-57). Bu bayramda tiyatral yarışmalara ek olarak dinsel danslar, müzisyen, pandomim ve dans sanatçıların katıldığı gösteriler düzenlenirdi. Dionysos için kutlanan bir diğer bayram ise üç gün süren Anthesteria'dır. Tanrı için farklı kurban sunularının yapıldığı bayramda özellikle üç yaşına sağlıklı giren çocuklar, Dionysos için khous adı verilen minyatür bir kap sunarlardı (Pişkin Ayvazoğlu, 2015:177-187).

Pazar ve Organizasyon

Klaros'a Tanrı Apollon'a kehanet başvurusu için gelenler, ayrıca Apollon ve Dionysos onuruna düzenlenen bayramlar, yarışma ve festivaller, burada özellikle belirli tarihlerde pek çok insanın bir araya gelmesi anlamına gelmekteydi. Şehirlerden gelen heyetler, hacılar, sporcular, sanatçılar, oyuncular, hastalar, doktorlar, tüccarlar, yerel/gezici satıcılar ve köleler, burada ticari faaliyetler için elverişli bir ortamı beraberinde getiriyordu (Camia, 2011: 43; Kaplan, 2021:139). Bu insanların barınma ve yemek-içmek gibi temel ihtiyaçlarının yanı sıra, tanrılar için sunulmak üzere canlı hayvan başta olmak üzere pişmiş toprak, metal ya da kumaş gibi sunu materyallerinin sağlanması gerekiyordu. F. Camia bu durumu özetle, en çok paranın en büyük insan kalabalığının toplandığı yerde olduğu sözleriyle açıklar (Camia, 2011: 43). Tabi ki tüm bunlar büyük bir organizasyon gerektiren, karşılığında önemli harcamalar yapıp, maddi bir kazanç

beklenen işlerdi. Festivalleri organize edenler, daha çok katılımın olması ve kalabalıkları buralara çekebilmek için profesyonel sporcular ve sanatçılarla anlaşılır, yarışmalara daha büyük ödüller koyarlardı (Van Nijf, 1999:180).

Çeşitli nedenlerle kutsal alanlara gelen kişiler için stoa, konaklama birimleri, misafirhaneler, kulüp odaları, dükkanlar, çeşmeler, mutfaklar ve hamamlar hizmet vermekteydi (Yegül, 2015:263; Kaplan, 2021:139). Doğal olarak kapsamlı bir organizasyon gerektiren bayram ve festival gibi dönemlerde, gelen kişilerin konaklamasını sağlamak öncelikli işlerin başında gelmekteydi. Bu anlamda hem arkeolojik hem de epigrafik kanıtlar, bunun kalıcı ve geçici çözümlerle sağlandığını göstermektedir. Klaros'ta Hellenistik Dönem giriş yapısı olan Propylon'un batı ve doğusunda merkezi avlulu ve simetrik plana sahip yapı kompleksi, ziyaretçilerin konaklaması için yapılmış bir Katagogeion'dur (Resim 2). Günümüzde kazı çalışmalarının devam ettiği kompleks, henüz tamamen ortaya çıkarılmasa da şu an için farklı boyutlarda yirmi civarında mekândan oluşmaktadır. Yapı, özellikle Klaros'un ününün arttığı ve çok sayıda ziyaretçi aldığını bildiğimiz İS 2. yüzyılda aktif olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda İS 1-3. yüzyıllar arasında çeşitli tadilatlar gördüğü; yeni mekânların eklendiği, avluları oluşturan sütunların aralarının örülerek mekânlara katıldığı tespit edilmiştir (Şahin vd., 2022:473). Bu yenileme faaliyeti, konaklama ihtiyacının yıllar içerisinde artmış olabileceğinin bir göstergesidir. Mekân sayısı ve Apollon Klarios Tapınağı'na olan yakın konumu göz önüne alındığında buranın daha ziyade tapınak görevlileri (Şahin, 1998:30-31), önemli ziyaretçiler ve ana kent konumundaki Kolophonlu idareciler tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Her ne kadar arkeolojik veriler bir konaklama biriminin varlığını ortaya koysa da özellikle Klaros'ta bulunan yazıtların pek çoğu delegasyonlar ile ilgili olup gelen kişilerin nerede, ne şartlarda konakladığı hakkında bilgileri içermez. Ancak diğer kutsal alanlara bakıldığında bu durumun büyük bir organizasyon ve bütçe gerektirdiği görülmektedir. Korinth'te yer alan Isthmia Kutsal Alanı'nda Agoranomos (agora denetleyicisi) sıfatına sahip Iuventianus, masrafları kendisine ait olmak üzere, Isthmia oyunlarında yarışan sporcular için elli adet konaklayacak yer inşa ettirmek üzere, Korinth kolonisinden harap halde olan bir halk stoası satın almıştır. Kalıcı konaklama yerleri dışında barınak, baraka ve çadır gibi geçici çözümlerin de üretildiği bilinmektedir (Yegül, 2015:263). Buna, Messenia'daki Apollon Karneios kutsal alanına gelen ziyaretçilerin ve hacıların özellikle bayram günlerinde sığınabilecekleri bir çadırın sağlanması örnek gösterilebilir (Camia, 2011:44).

Hiç şüphesiz kutsal alanın bağlı olduğu kent için de en önemli gelir kapılarından bir diğeri de gelen insanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan pazarlardı. Buralarda satılanlar ya da el değiştirilenler arasında her türlü hayvan, giysi, değerli madenler ve hatta köleler de vardı (Camia, 2011:42; Chandezon, 2000:93). Tüccarlar buralarda mallarını en yüksek fiyatlara satma imkânı bulduğu, pazar kurulan yerde bir istihdam yaratılıp, işsizliğin bir süreliğine de olsa ortadan kalktığı anlaşılmaktadır (Spawforth, 1989:196). Her ne kadar Klaros'taki festivallerde pazarda ne gibi ürünlerin satıldığını tam olarak bilemesek de ana kent Kolophon'un satması olağan bazı ihraç malları bilinmektedir. Bunlar arasında ayakkabı (Ma, 2004:169), reçine (Malay, 1992:162), zift ve sakız (Milne, 1941:2) parfüm yapımında kullanılan kekik ve Klaros şarabı önemli yer tutar (Monakhov, 1990:100, fig. 2-4, 101, fig. 5-6; Empereur ve Garlan, 1992:196-197). Ayrıca Klaroslu Apollon'un Hierapolis halkına veba salgını sırasında vermiş olduğu ve yukarıdaki satırlardaki kehanetten anladığımız, Kolophon'un başlıca gelirlerinden biri, Apollon'a sunulmak üzere yetiştirdiği ve satışını yaptığı küçük baş ve büyük baş hayvan besiciliğidir. Bu hayvanlar, Klaros'ta Apollon Tapınağı ile Sunağı arasında yer alan ve sayısal olarak alanında tek örnek olarak bilinen yüz adet hayvan bağlama bloğuna (hekatomb) kurban edilmek üzere bağlanırlardı (Resim 3-4). Kutsal alanlarda, tanrılara sunulan diğer önemli şeyler arasında hayvanların sakatat ve derileriyle, ekmek, kurabiye, zeytinyağı, peynir ve şarap önemli bir yer tutardı. Hatta rahiplerin bu sunulardan pay aldığı da bilinmektedir (Debord, 1982:68). Bunların dışında,

özellikle pişmiş topraktan yapılmış farklı kap formları Yunan kutsal alanlarında en çok rağbet gören sunu malzemelerinin başında gelir. Bunun yanı sıra pişmiş toprak figürinler ve özellikle bunların bronz versiyonları oldukça özel sunu materyalleri arasında yer alır. Fibula ve mücevher gibi kişisel süs eşyaları ve bronz kazanlar da yine sık karşılaşılan sunulardandır (Coldstream, 2003:332-334). Tabi ki bunlar içerisindeki ürünlerin büyük bir kısmı ana kent tarafından üretilen ve kutsal alan civarında satılan mallardır. Ancak Kolophon'da sistematik kazıların uzun zamandan beri yapılmıyor olması, üretim ve pazarı konusunda bilgilerin net olmamasına yol açar. Buna karşın Klaros özelinden bakıldığında özellikle elinde lyra isimli telli bir çalgı tutan ve Apollon'u temsil eden pişmiş toprak figürinlerin diğer kutsal alanlara oranla oldukça fazla bulunmuş olması bunların yerel bir üretim olabileceğini düşündürür (Akar Tanrıver, 2009:145-146; Doğan Gürbüzler, 2012:152). Yukarıdaki metinde bahsedildiği üzere kutsal alanlarda kurulan pazarlarda neredeyse her şey alınıp-satılıyor ya da takas ediliyordu. Peki kurulan pazarların yeri tam olarak nerede olmalıydı? Bununla ilgili epigrafik veriler tanrı/tanrıçalara duyulan saygıdan dolayı pazarların kutsal alan içinde tapınak ya da sunağın çok yakınında olmaması gerektiğini göstermektedir. Ancak organizasyonunun sağlıklı olması ve denetlenebilmesi içinde çok uzak olmayacak şekilde kutsal alan arazisi sınırlarında olması gerekmektedir (Chandezon, 2000:97). Kalıcı olmasına karşın geçici süreliğine kullanıldığı düşünülen bir yapı, Klaros'ta 2016-2020 yılları arasında sürdürülen çalışmalarla ortaya çıkarılmıştır. Roma Yapı Birimi olarak adlandırılan ve kutsal alanın güneyinde inşa edilmiş kompleks, 51 m uzunluğunda 7 mekândan oluşmaktadır (Resim 5). Yapının doğusunda ve batısında güneye doğru devam eden bağımsız duvarlar bulunmaktadır. Bu haliyle açık avlulu bir mimariye sahiptir. Mimari açıdan oldukça iyi korunmasına karşın, kazısı yapılan mekânlardan oldukça az sayıda seramik ve küçük buluntunun ele geçmesi ve bunların da yapının işlevine yönelik bilgi vermemesi, yapının sadece belirli dönemler hizmet veren ve pazarın bir parçası gibi kullanılmış olabileceğini düşündürür.

Konaklama, kurulan pazarlarda ürünlerin satışı ve el değiştirmesiyle yaratılan ekonomiye bir diğer katkı da kamu topraklarından, kurulan stantlardan, çeşitli mülklerden ve ürünlerden alınan kira ve vergi idi. (Chandezon, 2000:80; Camia, 2011:43 ve 50, 54). Bunun tersi olarak bazı festival bağlantılı pazarlarda, yabancı tüccarlardan vergi alınmaması onları pazara çekmek için yapılmış bir hamle olarak değerlendirilmiştir (Ful, 1998:68). Vergi dışında çeşitli harçlar, para cezaları ve aidatlardan da gelir elde edilmekteydi. Bu gelirlerin dışında kamu görevlileri ve özel şahıslardan sağlanan bağışlar ve hediyeler de önemli başka kalemi oluşturmaktaydı (Camia, 2011:43 ve 54; Camia, 2011:50-70). Kamu görevlilerinin yapmış oldukları bağış konusunda özellikle Klaros'tan da önemli veriler bulunmaktadır. Kolophonlu iki ünlü devlet adamı Polemaios ve Menippos, Klaros'ta düzenlenen Apollon Klaria ve Dionysia bayramlarında, agon yöneticisi (agonothetes) ve prytanis olarak görev yapmışlardır. Bu görevin bir parçası olarak hem harcamaları üstlenmiş hem de çeşitli sunularda bulunmuşlardır. (Robert ve Robert, 1989:51-53 ve 95-97; Şahin, 1998:32-36). Bu desteklerinin de karşılığı olarak kent meclisi her iki devlet adamı için Klaros'ta onurlandırma anıtı diktirmiştir (Resim 6-7).

Elde edilen tüm gelirleri şehir ya da kutsal alan için bir yatırım olarak görmek mümkün. Bunun yanı sıra belki de en önemli getiri, ünlü bir festivalin düzenlenmiş ya da organize edilmiş olmasından elde edilen prestijdi. Unutulmaması gereken noktalardan bir diğeri de sağlanan tüm maddi ve manevi kazanç yanı sıra aslında bu tip bayram, festival ve ziyafet kutlamalarının büyük bir organizasyon gerektirdiği, bunun için de hatırı sayılır bütçenin ayrılma zorunluluğudur. Yeni binalar inşa etmek, var olanları restore etmek, görevlilerin, sanatçıların, tiyatrocuların, sporcuların ücretleri, onlara verilmesi gereken ödüller ve kurban hayvanları temini düşünüldüğünde işin mali yükünün de olduğu bir gerçektir (Van Nijf, 1999: 181; Camia, 2011:43-47, 51-52). Buna ek olarak kalabalıkların yaratmış olduğu bir diğer zorlukta sadece kente kadar

yetecek olan yerel yiyecek kaynaklarını zorlamasıdır (Ful, 1998:67). Doğaldır ki özellikle İS 2. yüzyıl ve sonrasındaki epigrafik veriler, kentlerin bu tür masrafların ve zorlukların üstesinden gelmek konusunda sıkıntı yaşamaya başladığını göstermektedir. Masraflar o kadar artmıştır ki, festival ve oyunlar için ayrılan bütçe, kentin öncelikli inşaa faaliyetlerine ayrıldıktan bile daha fazla hale gelmiştir (Camia, 2011:47-48).

Tüm bunlar değerlendirildiğinde inanç turizminin yaratmış olduğu pazarın kutsal alan ve ana kenti için önemli bir gelir ve prestij kaynağı olduğu açıktır. Ancak bu durum, her aşaması planlama ve denetim gerektiren ciddi bir organizasyonun yapılmasını da zorunlu kılar.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Tanrı Apollon'a kehanet başvurusunda bulunmak için gelenler, Apollon ve Dionysos onuruna düzenlenen bayramların, festivallerin ve yarışmaların katılımcıları, özellikle belirli dönemler de Klaros'ta büyük bir yoğunluğu beraberinde getirmekteydi. Bu kalabalığın konaklaması, yeme-içme ihtiyaçlarının karşılanması ve alışverişi de bir pazar ekonomisini oluşturmuştur. Özellikle ziyaretçilerin nereden ve ne amaçla geldikleri sorularına Klaros'ta bulunan delegasyon yazıtları sayesinde cevaplar verilebilmektedir. Klaros'a yakın çevreden gelenler dışında özellikle günümüz Avrupa ve Afrika'sının uzak farklı şehirlerinden dahi ziyaretçilerin geldiği bilinmektedir. Jeoarkeolojik araştırmalar, günümüzden 3.000-2.5000 yıl önce denizin Klaros'un hemen yakınında olduğunu kanıtlamıştır (Doğan, 2018:104). Buna ek olarak antik yazarlardan edindiğimiz bilgiler de Klaros'un bir limana sahip olduğu yönündedir (Şahin, 2012:249). Dolayısıyla bahsedilen ziyaretçilerin bir kısmı deniz yoluyla da Klaros'a gelmiş olmalıdır. Hellenistik Dönem giriş yapısının her iki kanadında yer alan ve Apollon Tapınağı'na da çok yakın bir konumda olan katagogeion, özellikle daha elit ve zengin bir kesimin kaldığı bir kompleks olarak dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra Klaros'un ana kenti Kolophon'un ürettiği ve özellikle yoğun kalabalığın olduğu dönemlerde kurulan kalıcı ya da gezici pazarlarda satılma potansiyeli olan ürünler arasında ayakkabı, reçine, sakız, kekik ve şarap gibi ürünler başı çekmektedir. Bu ürünlerin haricinde, özellikle tanrı Apollon'a sunulmak üzere satılan küçük ve büyük baş hayvanlar pazarın en önemli malları arasındaydı. Tüm bunlar göz önüne alındığında Klaros'ta yılın belli zamanlarında gerçekleştirilen tüm bu organizasyonlar ve buna bağlı ekonomik getiri ana kent Kolophon için en önemli gelir kapısı olmuştur (Olshausen ve Engelmann, 2000:1011). Elde edilen ya da beklenen gelir dışında bu durumun büyük bir organizasyon ve denetleme gerektirdiği de görülmektedir. Bu anlamda bildiğimiz görevlilerden birisi de dinsel festivaller sırasında pazarı denetleme görevi üstlenen *Agoranomos*'tur. (Chandezon, 2000:80; Kaşka, 2017:118-119). Klaros'ta 2021 yılı kazılarında katagogeion içerisindeki mekândan bulunan ağırlık/kontrol mühürü (*Leitra*) Kolophonlu bir *Agoranomos*'a aittir. Dolayısıyla bu kişi belki de dönemselsel olarak kutsal alan içerisinde kalmakta ve pazardaki sorumlu olduğu görevleri yerine getirmekteydi. Olası pazar ise kutsal alanın hemen güneyinde yer alan arazide bulunan ve geçici sürelerde kullanıldığı düşünülen Roma Yapı Birimi olarak adlandırılan kompleks olabilir. Aynı zamanda hem arkeolojik hem de epigrafik veriler sayesinde Klaros'tan bildiğimiz önemli bir diğer konu ise Polemaios ve Menippos gibi kişilerin festival yöneticisi olarak organizasyonun tüm masraflarını üstelenerek, bir çeşit sponsorluk yaptığıdır.

Yaratılan ekonominin yanı sıra, bunun organize ve finanse edilmesi aynı zamanda beklenen maddi ve manevi fayda da göz önüne alındığında, döneminin en önemli pagan kutsal alanlarından birisi olan Klaros'tan hareketle anlatılan inanç turizmi kavramının Antik Dönem'de ortaya çıktığı açıktır. Yukarıda bahsedilen tüm organizasyon ve beklenti düşünüldüğünde bunun günümüz inanç turizmi destinasyonları için de geçerli olduğu görülür. Özellikle Klaros'a çok yakın bir konumda Selçuk'ta bulunan Meryem Ana Evi ve St. Jean Kilisesi, günümüzde özellikle

Hristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen önemli ziyaret ve hac merkezleri arasında yer alır. Buraya gelen ziyaretçilerin pek çoğunun da Ephesos Antik Kenti'ni de görmeye geldiği düşünüldüğünde, Selçuk'a yıl içerisinde kendi nüfusunun neredeyse 50 katı kadar yerli ve yabancı ziyaretçi girişi olmaktadır.

KAYNAKÇA

Akar Tanrıver, D. (2009). *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Aytüre, S. (2016). Poseidon Helikonios Kültü, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25: 297-305.

Busine, A. (2005). *Paroles d'Apollon. Pratiques et traditions oraculaires dans l'Antiquité tardive (IIe-VIe siècle)*, Leiden – Boston.

Busine, A. (2014). Le problème de l'attribution de textes oraculaires au sanctuaire de Claros, (Editör) Moretti, J.-Ch., and Rabatel, L.: *Le Sanctuaire de Claros et son oracle* içinde, Colloque international Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée 13-14 Janvier 2012, (ss.201-210), Lyon.

Camia, F. (2011). Spending on the agones. The financing of festivals in the cities of Roman Greece, *Tyche* 26: 41-76.

Chandezon, Ch. (2000). Foires et panégyries dans le monde Grec classique et hellénistique *Revue des Études Grecques* 113: 70-100.

Coldstream, J.N. (2003). *Geometric Greece 900-700 BC*, Second Edition, London: Routledge.

Debord, P. (1982). *Aspects sociaux et économiques de la vie religieuse dans l'Anatolie Gréco-Romaine*, Leiden: Brill.

Doğan, M. (2018). Klaros Çevresinde Yapılan Jeoarkeolojik Çalışmaların Klaros Arkeolojisine Katkısı, (Editör) Zunal, O., Polat, Y., Cevizoğlu, H., Gürtekin-Demir, R.G., Polat, G., Günata, G., Doğan-Gürbüz, E. ve Pişkin-Ayvazoğlu, C.: *Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı EPIPHANEIA, A Festschrift for Prof. Dr. Nuran Şahin from her Colleagues, Friends and Former Students* içinde, Ege Üniversitesi Basımevi, (ss.101-116), İzmir.

Doğan Gürbüz, E. (2012). *Klaros Kazılarında Bulunmuş Olan Pişmiş Toprak Figürinler ve Kültler Açısından Değerlendirilmeleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Elsner, J. and Rutherford, I. (2007). Pilgrimage in Graeco-Roman and Early Christian Antiquity: Seeing the Gods, *Published to Oxford Scholarship Online*, Jan-10: 1-41.

Empereur, J.Y. and Garlan, Y. (1992). Bulletin archéologique: amphores et timbres amphoriques (1987-1991)", *Revue des Études Grecques* 105, (500-501): 176-220.

Ferrary, J. L. (2014). *Les Mémoires de delegations du sanctuaire oraculaire de Claros d'après la documentation conservée dans le Fonds Louis Robert (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres)*. Vol. I-II. Paris: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.

Ful, Ş.D. (19998). *Antik Devirde Lydia'da Panayırlar, Fuarlar ve Pazar Yerleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Herda, A. (2006). Panionion-Melia, Mykalessos-Mykale, Perseus und Medusa. Überlegungen zur Besiedlungsgeschichte der Mykale in der frühen Eisenzeit", *Istanbuler Mitteilungen* 56: 43-102.

<https://www.hasanmalay.com/index.php/din/kehanet>. [Erişim Tarihi: 08.05.2023].

Kaplan, D. (2021). Panhellenik Kutsal Alanların Değişimi, Festivaller, Hamamlar, Atletizm ve Smintheion Örnekleri. *Anadolu/Anatolia* 47: 137-173.

Kaşka, G. (2017). *Hellenistik Apoikia'da Roma Colonia'sına: Antiocheia ad Pisidiam Örneğinde Bir Koloni Kentinin Yerleşim ve İdari Tarihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Akdeniz Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Ana Bilim Dalı, Antalya.

Ma, J. (2004). *Antiochos III et les cités d'Asie Mineure occidentale*, Paris: Les Belles Lettres.

Malay, H. (1992). *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, Bergama Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir.

Milne, J.G. (1941). *Kolophon and Its Coinage: A Study*, New York: American Numismatic Society.

Monakhov, S.Y. (1990). Notes on the Localization of Ceramic Containers, Amphorae and Amphora Seals of Colophon, *VDI* 4 (195): 97-105.

Olshausen, E. and Engelmann, H. (2000). Notion, *Der Neue Pauly* 8, 1010-1011.

Pişkin Ayvazoğlu, C. (2015). *Klaros'ta Dionysos Kültü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Ritti, T. (2006). *Phrygia Hierapolis'i (Pamukkale) Eski Yazıtlar Rehberi*, (Çeviren, Fırat, A.), Ege Yayınları, İstanbul.

Robert, L. and Robert, J. (1989). *Claros 1. Décrets Hellénistiques*, fascicule 1, Paris: Éd. Recherche sur les civilisations.

Rutherford, I. (2001). Tourism and the Sacred. Pausanias and the Traditions of Greek Pilgrimage, (Editör) Alcock, S., Cherry, J. and Elsner, J.: *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece* içinde., (ss.40-52), New York: Oxford University Press.

Spawforth, A.J.S. (1989). Agonistic Festivals in Roman Greece, (Editör) Walker, S. and Cameron, A.: *The Greek Renaissance in the Roman Empire* içinde., (ss.193-197) Papers from the tenth British Museum Classical Colloquium. Bulletin Suppl. 55.

Şahin, N. (1998). *Klaros, Apollon Klarios Bilicilik Merkezi*, Ege Yayınları, İstanbul.

Şahin, N. (2012). Apollon Klarios Bilicilik Merkezi, (Editör) Çilingiroğlu, A., Mercangöz, Z., ve Polat, G.: *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları* içinde, Ege Üniversitesi Basımevi, (ss.248-272), İzmir.

Şahin, N., Topal, C., Zunal, O., Aycan, H., Tatlı, M., Babacan, B. ve Erdinç, Ü. (2022). Klaros 2019-2020, *2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları*, Cilt 3, Ankara: 469-486.

van Nijf, O. (1999). Athletics, festivals and Greek identity in the Roman East, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 45: (ss.176-200).

Yegül, F. (2015). Roman Baths at Isthmia and Sanctuary Baths in Greece, *Hesperia Supplements* (48): 247-269.

RESİMLER

Resim 1: Klaros Kutsal Alanına Kuzeyden Bakış

Resim 2: Klaros Katagogeion'u (Konaklama Birimi), Merkezde Propylon (Giriş Yapısı)

Resim 3: Hekatomb (Yüz Hayvan Bağlama Bloğunun Bir Bölümü)

Resim 4: Hellenistik Dönem Apollon Klarios Tapınağı, Sunağı ve Hekatomb'u Maketi

Resim 5: Roma Yapı Birimi

Resim 6: Menippos Onurlandırma Anıtı

Resim 7: Polemaios Onurlandırma Anıtı

* Tüm Fotoğraflar Klaros Kazı Arşivinden Alınmıştır.